Original scientific paper

Božo Milošević

A MUNKA MODERNIZÁLÁSA, A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HATALOM ÉS A VÁLLALKOZÓKEDV*

A munka modernizálása olyan belső társadalmi folyamat, amely túlmutat a társadalmi szerkezet elemzésének keretein. Emiatt a mai jugoszláv társadalom szerkezetére vonatkozó adatok nem világíthatják meg teljes egészében ezt a bonyolult és dinamikus társadalmi és kulturális jelenséget. Ennek tudatában voltunk, amikor a felvetett téma elemzésébe fogtunk, s ezért a társadalmi-gazdasági szerkezet elemei közül csak azokat vettük figyelembe, amelyek a társadalom átalakulását és fejlődését befolyásolják. Ide tartoznak mindenekelőtt a gazdaság „társadalmi" szektorának munkafolyamataiban végbemenő változások, hiszen a mai jugoszláv társadalomban a gazdálkodásnak még mindig ez az uralkodó formája.

A viszonylag szűkös adatok alapján, amelyek jórészt egy másodlagos feldolgozás eredményei, a munka modernizálásának folyamatait a munkaszervezetekben olyan mutatók alapján próbáltuk elemezni (és mérni), amelyek a társadalmi szerkezet általános vizsgálatában is jelentős szerepet töltenek be. Arra a kérdésre igyekeztünk megközelítő választ adni, hogy a jelenlegi hatalommegosztás a munkaszervezetekben miképpen befolyásolja a munka modernizálását. Eközben nem tévesztettük szem elől a jugoszláv szociológiában már korábban kikristályosodott ismereteket, melyek szerint a hatalom megoszlása a munkaszervezetekben nagyjából a globális társadalmi viszonyokat tükrözi. A fennálló (etatikus és senkit sem ösztönző) termelési viszonyok figyelembevételével elemzésünkben azoknak a rejtett lehetőségeknek a meghatározására korlátozódtunk, amelyek akkor állnának elő, ha a foglalkoztatottak magukra vállalnák a felelősséget saját társadalmi-gazdasági helyezetükért és a (maguk irányította) munkaszervezetek jövőjéért. Amennyiben a fennálló társadalmi szerkezet erre tényleges lehetőséget kínál, akkor ez a társadalom folyamatosan újratermelheti önmagát. Megkövesedett társadalmi-gazdasági viszonyainkban a vállalkozókedvnek

* Ez a cikk csupán része egy hosszabb tanulmánynak, amely a jugoszláv társadalom szerkezetére vonatkozó felmérés adatai alapján készült. A kutatást a Társadalomtudományi Intézetek Jugoszláv Konzorciuma szervezte. Az adatgyűjtés 1989-ben fejeződött be.

már ez a „csírája" is reménykeltő jele lehet annak, hogy ez a társadalom még képes lesz megújulni, s gyorsabban elindulni a válság enyhítése és túlhaladása felé.

A) A MUNKA MODERNIZÁLÁSA ÉS A MAI JUGOSZLÁV TÁRSADALOM VÁLSÁGA

A jugoszláv társadalom válsága ma már szembeötlően kiterjedt a társadalmi élet minden területére, s a gazdaság, a politika és a kultúra globális viszonyaiban egyaránt megmutatkozik. Azt mondhatnánk, hogy a válság olyan alapirányzatává vált a jugoszláv társadalomnak, hogy a 20. század végén már-már ez legitimálja Európa és a világ előtt. Nem tekinthető helytállónak az a nézet, miszerint a mai jugoszláv társadalom válsága a legitimáció válsága; sokkal inkább felismerhető szerkezeti jegyeinek kicserélődéséről van itt szó. A „szocializmus sajátos útjának" korábbi vízióját egészében felváltották „az ellentétes társadalmi irányzatok közötti feszültségek, amelyek döntő változásokat és fennakadásokat idéznek elő a társadalom és az állam vitális funkcióiban".[1] A hatvanas évek közepétől egészen a nyolcvanas évek elejéig Jugoszlávia olyan országként igyekezett bekapcsolódni az erurópai és a világméretű munkamegosztásba, amely a szocializmus építésének sajátos útjára alapozta identitását, a nyolcvanas évek azonban bebizonyították, hogy ehhez nincsenek meg a szükséges társadalmi-gazdasági előfeltételek, s hiányzik a megfelelően operacionalizálható intézmény- és szervezeti rendszer is, amely működőképessé tenné a „szabad termelők társulását", s amelyben az egyén szabadsága biztosítaná mindenki szabadságát – ahogyan annak idején Marx képzelte el a „jövő" társadalmát, amire az uralkodó ideológia Jugoszláviában úgy tekintett, mint megvalósított tényre. A válság valójában, mint valami természetes kísérlet, még világosabbá tette a tévedéseket, a jugoszláv túlkapásokat, amelyek a társadalmi fejlődés „sajátos" irányításában jutottak kifejeződésre, miközben figyelmen kívül hagyták a társadalmi munkamegosztás fejlettségének tényleges színvonalát, a termelési eszközök fejlesztésének igazi lehetőségeit és a kulturális fejlődés sajátosságait. Ebből eredően Jugoszlávia bekapcsolódása a nemzetközi munkamegosztásba újabb ellentmondásokat szült, a régieket pedig még inkább kiélezte azokban az időszakokban, amikor ezt részleges „nyitásokkal" akarták elérni, s mellőzték a szelektív kommunikálást a fejlettebb társadalmakkal. A jugoszláv társadalom fejlődése tehát válságba sodródott, mert a társadalom belső erőit béklyóba verték azok az intézkedések, amelyek szervesen – és mindenkire nézve kötelezően – beépültek az elképzelt intézményes és szervezeti rendszer modelljébe. E válság nemzetközi vonatkozásai olyan keretként (körülményként) hatottak, amelyeknek „kisugárzásában" egy bizonyos illúzióban ringathatták magukat mindazok, akik a társadalom fejlődésének irányáról dönthettek. Ebből az illúzióból

származtak azok a társadalmi gyakorlatra vonatkozó elméleti-ideológiai utasítások, amelyek arra ösztönözték (és szoktatták) az embereket, hogy a szocialista önigazgatás társadalmi-gazdasági rendszerének leglényegesebb kérdésévé tegyék az elosztást. Ez a felfogás határozta meg az elosztás minden formáját: ez érvényesült a termelési és piaci viszonyoktól kezdve, a területi-politikai viszonyokon át, egészen az etnikai és művelődési viszonyokig. Erre az elosztási rendszerre épült fel a policentrikus etatizmus, amely csak meghosszabította a jugoszláv társadalom mai válságát. Az etatizmus mint uralkodó társadalmi viszony olyan blokádtényezővé vált, amely az egész jugoszláv társadalomra kiterjesztette a válságot; következményei azonban – számos különleges és egyedi tényező hatására – a társadalmi élet szűkebb területeit is áthatják, de kihatnak az emberek magatartására is a mindennapi társadalmi gyakorlatban. Ebben az egész folyamatban a munka lényegi kérdései általában, és külön a termelés (új érték-teremtés) kérdései a rendszer társadalmi szervezettségének és intézményeinek árnyékában maradtak. *Mintha maga az elosztási döntéshozatalban való részvétel elegendő lett volna a fennálló társadalmi rendszer legitimitásához.* Kétségtelen, hogy a munkások és más foglalkoztatottak számára jelentős motivációs tényezőnek tekinthető az intézményes lehetőség, hogy részt vehetnek az anyagi és más társadalmi értékek elosztására vonatkozó döntéshozatalban. Ez azonban még nem azt jelenti, hogy ezzel a (társadal-milag szükséges) munka szerinti elosztás is megvalósul. Ezenfelül az elosztás semmiféle „demokratikussága" nem pótolhatja azt a veszteséget, amit az eljárás alatti munkakiesés okoz az anyagi javak és más társadalmi értékek termelésében.

Az általános társadalmi, és külön a gazdasági válság – a rendszer sajátosságát megbontó számos entrópia-jegyével együtt – felszínre vetette az anyagi és más társadalmi értékek előállításának és gyarapításának problémáját. A társadalmi események előterében világosabban kirajzolódtak a lényegi tényezők, amelyek arra figyelmeztetnek, hogy többé már nem elegendőek az általános, záradékos megállapítások, az elvi álláspontok, melyek szerint „az ember a legnagyobb kincs", amikor a társadalmi szervezettség és az intézményes rend ezzel egyidejűleg a társadalom szerkezetében jelentős erőfeszítéseket tesz azért, hogy ezt a kincset kihasználja, másfelől pedig zárlat alá helyezze és háttérbe szorítsa.

Ezért vált szükségszerűvé, hogy felismerjük mindazokat az eredeti erőforrásokat, amelyek a mai jugoszláv társadalom tagjainak kihasználatlan tudásában, képességeiben, hozzáértésében és alkotókészségében „szunnyadnak". Minthogy a jugoszláv társadalom válságának strukturális jellege van, túlhaladásához közelebbről meg kell ismernünk mindazokat a formákat és folyamatokat, amelyek a munka modernizálásának és a társadalmi-gazdasági hatalom uralkodó formáinak közvetítésével jöttek létre. Ennek alapján felismerhetjük az emberi kezdeményezőkészség bizonyos elemeit, és a vállalkozókedv serkentésének valódi lehetőségeit, amelyek gazdasági formába önthetik azoknak az egyéneknek és társadalmi csoportoknak az ésszerű ténykedését, amelyek valóban készek (és képesek) a maguk kezébe venni saját sorsuk alakítását a társadalomban.

A modernizálás a legfőbb kulturális alapkövetelménye a mai társadalom fejlesztési folyamatainak. Legáltalánosabb keretét a társadalom egész működésének és a társadalmi élet megszervezésének racionalizálása képezi.[2] A modernizálás mozgató ereje a társadalmi munkamegosztásban rejlik, amelynek fő ismérveit a tudomány és a technika fejlődése, valamint az adott értékrendszer határozza meg, irányt szabva a társadalmi élet egészének. Ezért a modernizálás mindig többrétű, s magában foglalja a szcientifikálódás, a technizálódás, a formalizálódás és az institucionalizálódás folyamatait. E folyamatokhoz az ipari munka uralkodó formája teremt anyagi alapot. Amennyiben a tudomány ezt a munkaformát a természetre ható emberi tevékenység csúcsteljesítményeként és a társadalmi viszonyok alakításának legelfogadhatóbb módjaként tételezi, akkor egyfajta pozitivista tudományos hozzáállás jön létre, amely apologetikusan viszonyul a munka meglevő, uralkokó jellegű ipari módszereihez. Ebből a hozzáállásból fejlődtek ki a tudományágak azon különböző elméletei, amelyek alapgondolata az ún. tudományos-technikai (vagy tudományos-technológiai) forradalom fogalmában fejeződik ki.

Amilyen mértékben szűkül le a tudomány a maga utilitárius-pragmatikus összetevőjére (s ez az ún. alkalmazott tudomány alapja), olyan mértékben terjed a munka folyamataiban a technikai közvetítés, s ehhez alkalmazkodnak az emberi tevékenység lehetséges formái is, amelyek azután a társadalmi szerveződés tartós formáivá alakulnak át. Így épülnek egymásra a szcientifikációs, a technizációs, a formalizációs és az institucionalizációs folyamatok, megteremtve az emberi munka és a társadalmi szerveződés legáltalánosabb keretét. Ezek a folyamatok korántsem egyértelműek, hisz magukban hordozzák a társadalmi viszonyokban, illetve az embernek a természethez való viszonyában gyökerező ellentétes tendenciákat és következményeket is. A modernizálás egyfelől úgy mutatkozik meg, mint *a priori* elfogadása mindannak, ami a tudomány alkalmazásán alapul – a termék technológiai előállításától kezdve, az ún. tudományos munkaszervezésen át, egészen az emberi értékorientációk gazdagságának a minden áron való eredményességre és profitra való leszűkítéséig; másfelől azonban az emberréválás kulturális folyamatába ágyazott emberi folytonosság melege is egyben: az öröklött kulturális értékek „kritikai" feldolgozása, a társadalmi viszonyok és a természethez való viszony humanizálódása, a mindennapi élet esztétikai megfogalmazása. A modernizálódásnak e két ellentétes folyamatát a szociológusok fogalmilag eltérően határozzák meg; az első esetben *modernizmusról* beszélnek, amely túlzott mértékben elveti az előző nemzedékek hagyatékát, míg a másik esetben *modernségről*, a hagyaték átértékeléséről, és az innovatív folyamatokba való beillesztéséről.

Az utóbbi évtizedekben a jugoszláv társadalom olyan modell szerint fejlődik, amely lényegében modernista a fejlődés minden lényeges folyamatában. Először is, a szcientifikációs folyamatokban az utilitárius-pragmatikus mozzanatok kerültek előtérbe. Igaz viszont, hogy ezek a folyamatok hatottak a legkevésbé a mai jugoszláv társadalmi modell kialakulására, minthogy ennek a modellnek ideológiai-tudományos igazolásra és/vagy az

utánzói képességek fejlesztésére volt szüksége, amely megértő viszonyulást tanúsít a meglevő (külföldről behozott) technikai-technológiai felszerelés és annak használata iránt. Ezért a valódi alkalmazott-fejlesztési tudományoknak nemigen jutott jelentősebb társadalmi szerep. Másodsorban, a technizációs folyamatok következetlenül alkalmazkodtak a modernizáció követelményeihez. A technikai-technológiai fejlődés ugyanis szinte kizárólag a függőségen alapuló iparosításra épült, amelyre kezdetben az ún. kettős iparosítás,[3] később pedig az ún. licencfüggőség[4] a jellemző. És amíg az iparosítás említett kezdeti formája legalább részint még megbecsülte és serkentette a hazai vállalkozókedvet, a licencfüggőség időszakában a technikai-technológiai fejlődést többé-kevésbé a szervezett nemzetközi tőkének rendelték alá. Harmadsorban, a függőségen alapuló iparosítás következményei éreztették hatásukat a társadalmi viszonyok alakulásának minden folyamatára, de különösen a munkaszervezés folyamataira. A munka ésszerűsítése a mai jugoszláv társadalomban magán viseli a taylorizmus, vagyis az ún. tudományos munkaszervezés minden lényeges ismérvét.[5] A szervezésnek ez a típusa a munkaismereteket elkülöníti a munkáról szóló ismeretektől, s ezáltal a munkás tudását szembeállítja a szakértők, a szervezők és a programozók tudományos ismereteivel. Az előbbi háttérbe szorul, az utóbbi pedig megelégszik a behozatali technikában és technológiában tárgyiasult tudás kihasználásával és megértésével. Negyedsorban, az institucionalizáció folyamatában valamiféle autochton jelleg és diszkontinuitás érvényesül a munkaszervezés alapformáitól kezdve egészen a társadalom globális megszervezéséig. Az intézményesítés ezen önigazgatású modellje, amelyet megkísérelnek a munka és az élet minden területére kiterjeszteni (ez az ún. integrális önigazgatás), tekintet nélkül arra, hogy a munka adott indusztriális módja és az értékorientációk egy egészen más modell (a polgári társadalom) keretei között mozognak. Ez a modell nemigen vette figyelembe, hogy „a Nyugat technikai vívmányai kizárólag egy bizonyos világfelfogás és gondolkodásmód szolgálatában állnak".[6] Az önigazgatás szervezési-institucionális modelljét kívülről, állami inaugurálással vezették be a munkafolyamatba, aminek messzemenő következményei lettek e folyamatra nézve. Az ún. tudományos munkaszervezés a munkások nagy többségét passzivizálta, az institucionális rendszer pedig figyelmük és energiájuk legnagyobb részét az elosztás kérdéseire irányította.

A jugoszláv munkaszervezetekben tehát a munka modernizálása olyan folyamatként valósult meg, amelyben: 1) nem jutott fontosabb szerep az innovációs tevékenység, sem a hazai tudás és munkaképesség fejlesztésének (az ún. káderzárlat következtében); 2) kifejezésre jutott a technikai-technológiai fejlődés függősége; 3) zavarossá vált a szerveződés; és 4) az uralkodó institucionális (vegyes) etatikus-önigazgatási modell hatása érvényesült a munkafolyamat minden szakaszában és az egész társadalmi életben. Az a kísérlet, hogy a politika és a politikai rendszer közvetítésével „megújítsák" a munkához való viszonyulást a munkaszervezetekben, megmaradt az utópisztikus víziók szintjén, s ahelyett, hogy *a priori* módon

megvalósult volna az ún. megállapodásos gazdaság, létrejött a „felelőtlen gazdaság" modellje. Ez a modell valójában a régi hagyományokat erősítette – kiterjesztette az állami szervek és a politikai rendszer más intézményeinek ésszerűtlen, voluntarista beavatkozását a munkafolyamatokba. Mindebből kifolyólag a munka modernizálása a mai jugoszláv társadalomban kettős függőség alapján történik: a) függőségben a fejlett társadalmaktól és b) függőségben a társadalom erős politikai tényezőitől.

A politikai tényezők döntő szerepet játszottak a tradicionalizmus újraélesztésében is, nem csupán az elosztás kérdésének előtérbe helye-zésével és az „egyenértékűség szindrómájának"[7] felkeltésével, hanem a gazdasági rendszer refeudalizálásával is, ami az ún. *nemzetgazdaságok* kialakításához vezetett. Íly módon a jugoszláv társadalom jelenlegi válsága során az egalitarizmus társadalmi értékként a nemzeti értékek „közbenjá-rásával" tételeződik, miközben a jugoszláv társadalom sok tagjának életszínvonala és fogyasztása a létfenntartási minimum szintjére süllyedt. Ilyenformán a politika beavatkozása a munka modernizálásának folyamatába csak még inkább kiélezte az ellentéteket a tradicionalizmus és a moder-nizmus között, s így a válság bizonyos értelemben esélyt nyújt arra, hogy ezeket az ellentéteket új alapokra helyezzük. Hogy ezt az esélyt ki tudjuk-e használni, az kizárólag attól függ, hogy sor kerül-e a társadalmi-gazdasági és az össztársadalmi hatalom újrafelosztására.

A munka modernizálása összetett társadalmi folyamat, ami csak az összes szereplő döntőképes részvételével valósulhat meg, különösen azokon a területeken, ahol a munkaeszközök korszerűsítése folyik, s ahol fokozható a munka termelékenysége.

A fentiek alapján az alapvető tézis így hangzik: a munka modernizálása a munkaszervezetekben egyenes arányban áll a foglalkoztatottakat megillető hatalom érvényesülésének fokával a válság által megbénított jugoszláv társadalomban.

B) A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HATALOM ÉS A MUNKA MODERNIZÁLÁSA

A hatalom leginkább az embernek azon lehetőségeként manifesztálódik, hogy magára vállalja a felelősséget saját szabadságáért és annak a közösségnek a szabadságáért, amelyben él és amelyben létrehozza saját életfeltételeit.

A társadalmi és a szakmai munkamegosztás különböző fokozatai hozzák létre azokat a társadalmi körülményeket, amelyek közepette az egyénnek meg kell találnia a megfelelő utat a maga felelősségteljes ténykedéséhez és a készen kapott társadalmi körülmények további (át)alakításához, többé-kevésbé mindig célszerűen és (ön)tudatosan cselekedve. Már a cselekvés céljának puszta meghatározása is a *másként* való cselekvés reményét kelti

az emberben. Ha a meglevő önmagától *adott*, akkor a lehetséges, az eljövendő feladványként jelentkezik, olyan cselekvési térségként, amely meghódítható.

Hogy az egyén ebben milyen sikert ér el, s hogy mennyire fog tudatosan az új, a lehetséges után kutatni, ez elsősorban kinek-kinek az értékirányultságától függ (attól tehát, hogy értelmesnek vagy értelmetlennek ítéli-e meg saját meglevő életkörülményeit), de függ a társadalmi körülményektől is, melyek között azt megvalósíthatónak vagy épp megvalósíthatatlannak tartja.

Semminemű lényegesebb társadalmi változás nem következhet be mindaddig, amíg – az egyénben, a szűkebb és tágabb társadalmi közösségekben, vagy a társadalomban – nem tudatosul, hogy melyek azok a konkrét társadalmi körülmények megfontolt elemzésén alapuló értékek és álláspontok, amelyeket sajátjának érez, és amelyek alapján meghódítható az a cselekvési terület, ahol értékideáljait valóra válthatja.

Egyetlen megfontolt értekezés sem kerülheti meg a társadalom főbb szereplői értékirányultságának elemzését. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy még maga az elemzés – a jugoszláv társadalom szerkezetére vonatkozó szóbeli kijelentések elemzése – sem lehet mentes azoktól a tapasztalati tényektől és nézetektől, amelyek az adott szerkezet keretein belül formálódtak, alakultak ki. Azok az értékorientációk, amelyek a társadalmi szerkezet érzékelésére vonatkozóan a megkérdezettek többségénél kifejezésre jutottak, többé vagy kevésbé egybevágnak a meglévő társadalom(szerkezeti) viszonyokkal, és/vagy kisebb vagy nagyobb fokú elégedettséget tükröznek a szabadság elért szintje, valamint az egyéni, a csoport- és az általános társadalmi szükségletek kielégítettsége tekintetében.

Nyilvánvaló, hogy a szabadság elért szintje (aminek végső célja, hogy az egyén szabadsága váljon mindenki szabadságának feltételévé) önmagában is olyan *előfeltétel*, amely határt szab az emberek (az egyének és a társadalmi csoportok) azon törekvéseinek és szándékainak, amelyek szükségleteik kielégítésére irányulnak. És nem csak erről van szó. A szabadság elért szintje az adott társadalomban az emberek értékítéletét is meghatározza arra vonatkozóan, hogy melyek azok a szükségletek, amelyek kielégítése nélkül más szükségleteik nem realizálhatók.

Következésképp tudományosan megalapozott az a feltevés, miszerint a jugoszláv társadalom fennálló strukturális viszonyai befolyásolták a megkérdezettek azon értékaspirációit, amelyek az új, másfajta, modernebb életkörülmények kivívására irányulnak.

Ezt különösen azon egyének és társadalmi csoportok esetében lehetett feltételezni, akiknek életmódját és mindennapi tevékenységét a munka és a nincstelenséggel folytatott harc határozza meg.

Minthogy azonban a jugoszláv társadalomban már hosszú ideje az egymással szemben álló, ellentétes tendenciák romboló hatása érvényesül (amit egyszerűen csak válságnak nevezünk), a nélkülözés általános jelenséggé vált, amit azonban az egyes társadalmi osztályok különböző módon élnek át. Vannak akik számára nélkülözésnek az számít, hogy nincs anyagi alapjuk a megalomániás beruházásokra (akár kölcsönökből is, melyeket a

következő nemzedékek fizetnek majd vissza), mások az utazásaikban érzik megrövidítve magukat, vannak, akik az önbizalmukat veszítették el, de a legtöbben mégis az alapvető létfeltételek hiányától szenvednek. Bármilyen osztályszempontok érvényesülnek is a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó egyének társadalmi helyzetet elemző tudatos vizsgálódásaiban, közös bennük az, hogy elvesztették mindazokat a hatalmi támasztékokat, amelyek létrehozták az egyes osztályok közötti társadalmi távolságokat, miközben értékítéleteikben a kivívott társadalmi egyenlőség látszatát igyekeztek fenntartani. A válság lerántotta a leplet arról a látszategyenlőségről, amelyben éltünk, de ugyanakkor arra is ráébresztett bennünket, hogy most sokkal „egyenlőbbek" vagyunk, de csak a szegénységben. A társadalmi válság tehát a jugoszláv társadalom tagjainak többségét (és a társadalom bizonyos rétegeit) arról „győzte meg", hogy az egyenlőség nem előfeltétele a szabadságnak, hanem annak épp a vívmánya lehet, s hogy nincs szabadság, ha nem vállaljuk érte és kivívásáért a felelősséget.[8]

Milyen lehetőségek vannak a mai jugoszláv társadalomban arra vonatkozóan, hogy az ember vállalja a felelősséget a maga és az egész jugoszláv közösség szabadságáért? Ez elsősorban a rendelkezésre álló társadalmi hatalomtól függ, amellyel befolyásolni tudja a társadalmi fejlődés alapvető folyamatait, valamint a társadalom és részegységei institucionális-szervezeti felépítését.

A munkafolyamat a természeti és társadalmi jelleg összefonódásából kifolyólag természeti-történelmi folyamat. E folyamatban egyaránt kifejezésre jutnak az emberek értékirányzatai és képességei, valóra válnak az egyéni irányzatokon alapuló elgondolások, de a strukturális társadalmi sajátosságok is, amelyek „szelektálják" az egyes értékirányzatokat és emberi képességeket. Ezek a strukturális társadalmi sajátosságok a maguk igényeihez idomítják a munkafolyamatokat, olyan értelmet adva a munkának, ami megfelel a döntő társadalmi hatalommal rendelkező társadalmi csoportoknak, amelyek általános társadalminak igyekeznek feltüntetni saját értékorientációjukat. Habár a mai jugoszláv társadalom válsága minden társadalmi csoportot „rákényszerített" a nélkülözéssel való harcra, viszonylag hosszú időtartama pedig arra is, hogy harcoljanak a hatalom azon tartópilléreinek a fennmaradásáért, amelyek lehetővé teszik a mindennapi túlélést arra támaszkodva, amit korábban szereztek, s amivel rendelkeznek. Ez a harc azonban nem azonos módon jut kifejezésre a munka különböző területein. Az általános társadalmi válság a munka minden területén és a társadalom minden osztályára kiterjedt. Ennek biztos jele, hogy immár nem csak az vált lehetetlenné, hogy új szükségletek fejlődjenek ki, hanem az is, hogy a meglevőket kielégítsék. Így a válság elsősorban mint a szükségletek válsága jelenik meg. Ha erre egy társadalomban sor kerül, a legnagyobb nyomás az alapvető szükségletekre nehezedik. Az ún. „egalitárius szindróma" azonban, ami hosszú időn át alapvető értékirányzata volt a jugoszláv társadalomnak, a szükségletek válságának általános szabályát is „módosította". Hatására kiegyenlítődtek az alapvető és a magasabbrendű szükségletek, vagyis az utóbbiak alkalmazkodtak az alapvető szükségletek-

hez, sőt azok alá rendelődtek. A válság ezt csupán világosabbá tette. Így azután az emberek magasabbrendű és alapvető szükségletei egyaránt válságba sodródtak. Hasonló a helyzet a munka területén is. Az egalitarizmus a munka minden területétől megvonta az autonómiát. Az anyagi javak és a szellemi értékek termelése egyaránt az egalitarizmus értékirányzatának közvetítő hatása alá került, mindez pedig institucionálisan és szervezetileg is egy politikai társadalom etatikus alapjaira épült. Ezért van az, hogy a társadalmi válság egyaránt kikezdte az élet anyagi és szellemi újratermelésének minden területét. Az egalitarizmus detronizálta a munkát, és hatalommal ruházta fel a munkakerülést. Ennélfogva a szociológia csak analitikai célból vizsgálhatja egymástól elkülönítve a társadalmi-gazdasági és a társadalmi-politikai hatalmat egy adott társadalomban.

Mi azonban nem magát a hatalmat, sem pedig a társadalmi hatalom egyes tiszta formáit vizsgáljuk, hanem azt elemezzük, hogy a hatalom bizonyos (társadalmi-gazdasági) formája hogyan válik a társadalom szerkezetében a munkafolyamatok modernizálásának tényezőjévé. Nem kétséges, hogy a munkafolyamatok modernizálására csak azokban a társadalmakban van lehetőség, amelyek explicite vagy implicite a haladást tekintik a változások értékirányának, nem pedig a stagnációt. Ezért ennek a változónak a vizsgálata bizonyos indikatív lehetőségeket kínál annak megállapítására, hogy adott esetben egy „dinamikus" vagy „stagnáló" társadalomról van-e szó.[9] Ezáltal megközelíthetővé válik a válaszadás arra a kérdésre, hogy a jugoszláv társadalom viszonylag hosszú ideje tartó válsága reményt nyújt-e, vagy sem, annak túlhaladására. A megkérdezettek nézetei a modernizálásról és a munka modernizálásához való egyéni hozzájárulásuk lehetőségeiről olyan indikátorok, amelyek a mai jugoszláv társadalom szerkezetének többékevésbé megkövesedett viszonyaiban felismerhetővé tehetik számunkra a modernizálás tényleges akadályait, de rámutathatnak a fejlődés azon „csiráira" is, amelyek felkarolása elősegítheti a meglevő társadalmi szerkezet esetleges átalakítását. A vállalkozókedv mint olyan hatótényező érdekel bennünket, amely kifejezi a hatalom tényleges megnyilvánulásának fokát és a munkaszervezetekben dolgozók azon törekvését, hogy a munkavégzés terén kifejezésre juttassák saját kvalitásaikat.

A jugoszláv társadalom szerkezetével kapcsolatos vizsgálatok[10] kimutatták, hogy a jugoszláv társadalom nagyrészt zárt osztálytársadalom, amelyben a társadalmi hatalom kifejezetten egyenlőtlenül oszlik meg a négy alaposztály között; a „létra" egyik pólusán helyezkedik el a „kollektív tulajdonosok osztálya" a maga döntő (nagy) hatalmával, a másik póluson pedig a parasztok és a kisiparosok osztálya, amelynek semmiféle társadalmi hatalma nincsen; e pólusok között található a „közvetítő osztály" bizonyos mennyiségű valódi hatalommal, valamint a munkásosztály, amelynek csupán potenciális hatalma van. A társadalmi hatalomnak ez a megoszlása a globális társadalomban a megfelelő munkamegosztáson, valamint az anyagi javak, a politikai befolyás és tekintély kisajátításának módján alapul. A munka uralkodó formája az ipari munka, ezért az egész társadalomra kiterjedő társadalmi hatalom alapvető megoszlása áttevődik a társadalmi-gazdasági

hatalom felosztására a munkaszervezetekben, mégpedig a munka technikai megosztásának közvetítésével.[11]

Amíg a tradicionalizmus vagy a modernizmus felé hajló értékirányultság meghaladhatja az egyes társadalmi csoportosulások tényleges helyzetét (aminek meghatározója a kisajátított anyagi javak mennyisége, a hatalom, a tekintély és a mások kizsákmányolásának foka), addig a vállalkozókészség – vagyis az arra irányuló készség, hogy a tudást, ügyességet és egyéb munkaképességeket a meglevő társadalmi struktúrából adódó helyzetük megváltoztatására fordítsák – az egyének azon társadalmi helyzetéből adódik, ahogyan az a tudatukban tükröződik. A cselekvő ember saját társadalmi helyzetére vonatkozó percepciója tehát nem okvetlenül esik egybe valódi társadalmi helyzetével. Bár a kettő igencsak megközelítheti egymást. A válság ugyanis – amellett, hogy általános rombolást végzett az emberek egzisztenciájában – a jugoszláv társadalom túlnyomó többségénél hozzájárult a saját helyzetértékelést illető kijózanodáshoz, az anyagi javak termelőinek nagy részét pedig megszabadította annak az ideológiai maszlagnak a „mámorától", miszerint ők a legfőbb letéteményesei a társadalom szervezeti-institucionális rendszerének. Itt is az történt tehát, hogy a társadalmi élet dialektikája „a fennálló stádium pozitív megértésébe egyúttal beleviszi negációjának, szükségszerű pusztulásának megértését is, mert minden kialakult formát a maga mozgásában, azaz múlandó voltában fog fel, mert nem tűr el semmiféle gyámkodást, s mert lényegét tekintve kritikai és forradalmi".[12]

A jugoszláv társadalomnak csak ezen elméleti víziójából mérhetjük fel megfelelő módon, hogy van-e lehetőség az egyének és társadalmi csoportok vállalkozókedvének kibontakoztatására, és ha igen, mekkora. Ebből az elméleti vízióból következik az is, hogy az adatokat, amelyekkel érvelésünket alátámasztjuk, a valóságos társadalmi folyamatok tükörképének tekinthetjük, hiszen a válság az emberek nagy többsége számára a társadalmi ellentmondások egész sorát szemmel láthatóvá tette. Ezért most – azt vizsgálva, hogy a társadalmi-gazdasági hatalom miként befolyásolja a termelési folyamatok modernizálását és a vállalkozókészség kialakulását –, sokkal hitelesebbnek tartjuk a megkérdezettek verbális kijelentéseit, mint ha a véleménykutatást „békésebb" időben szerveztük volna meg.[13]

Amikor a munka modernizálása, a vállalkozókedv és a társadalmi-gazdasági hatalom kérdéskörének vizsgálatakor a mai jugoszláv társadalom válságát helyeztük érdeklődésünk középpontjába, az volt a célunk, hogy rámutassunk: 1) a mai jugoszláv társadalomban a válság az az általános, objektív hatótényező, amely köré a legfontosabb változók „csoportosulnak", és amely a potenciális változások „szociális töltetének" is a hordozója; 2) a termelési folyamatok modernizálása a jugoszláv társadalomban épp a társadalmi válság összetettebbé válásával kapott jelentős társadalmi lendületet.

C) A VÁLLALKOZÁS MINT A FOGLALKOZTATOTTAK TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HATALMÁNAK HASZNOSÍTÁSI MÓDJA A MUNKA ÉS A MUNKASZERVEZETEK (VÁLLALATOK) MODERNIZÁLÁSA TERÉN

Vállalkozásnak azt a többé vagy kevésbé autonóm (tudatos) emberi cselekvést tekintjük a társadalmi-gazdasági folyamatokban, amelynek célja, hogy a rendelkezésre álló gazdasági tényezőket a lehető legésszerűbben hasznosítsa, miközben teljes felelősséget vállal a saját részvételéért ezekben a folyamatokban.[14] Lényege a vállalkozó egyének és dolgozói közösségek egyedi szerepe, s a tudatos kockázatvállalás a választott tevékenység végzésében. Ilyen értelemben a vállalkozás arra szolgálhat, hogy kifejezésre juttasa résztvevőinek befolyását a munkaszervezetekben azokra a döntésekre, amelyeknek kihatása van a munka modernizálására. Valójában a vállalkozói készség jelenléte vagy hiánya önmagában is a modernizáció mutatójának tekinthető. A modernizálás főbb célja a munka ésszerűsítése. Az ésszerűtlen gazdálkodás feszültséget hoz létre a fő gazdasági erőforrások – a föld, a tőke és a munka között. A vállalkozókedv külön minőséget ad a munkának, mert általa az ember feloldani igyekszik a feszültségeket az egyes gazdasági „erőforrások" között.

Minthogy a föld egyidejűleg a munka tárgya és a munka eszköze (sőt a helyszíne is egyben), kihasználása jobbára a két másik „erőforrástól" függ. Ezért arra a következtetésre juthatunk, hogy a mai jugoszláv társadalmat átfogó válság megoldásának társadalmi-gazdasági lehetősége egy olyan viszonyrendszerben rejlik, amely nagyobb egyensúlyt teremt a munka és a tőke között. A gazdasági viszonyokban mindig az a tényező kap elsőbbséget, amelyben a társadalom szűkölködik.[15] Esetünkben ez a tőke. A tőkével való rendelkezés azonban semmiképp sem lenne elégséges a társadalmi-gazdasági és egyéb társadalmi viszonyok válságos állapotának enyhítéséhez, s még kevésbé annak felszámolásához. A tőke olyan tényező, ami nélkül a társadalom nem láthat hozzá a válság leküzdéséhez, de kizárólag a tőke segítségével ez a küzdelem nem lehet eredményes. A tőke csak akkor fejtheti ki jótékony hatását, ha termékeny talajra talál a sokoldalúan termékeny, alkotó munkában. Tőke hiányában tehát a munka nem fejlődhet erőteljesebben, nem válhat termelékenyebbé és célratörőbbé a válságos társadalmi viszonyok közepette. De a tőke sem mindenható: egyéni és társadalmi motiváció hiányában, amely munkára ösztönöz, a tőke sem hozhat jelentősebb fordulatot a válság alakulásában. Ezért a mai jugoszláv társadalom egyetemes válságának leküzdéséhez elsősorban pótlólagos pénzeszközökre van szükség, másodsorban pedig, a dolgozók ösztönzésére, hogy a tőke megtermékenyülésének rátája jelentősen magasabb legyen, mint a válságot megelőzően.

Mindez talán elegendő lenne gazdasági bevezetőnek a társadalmi válság túlhaladásának kérdéséről. A jugoszláv társadalom szociológiai vizsgálatánál azonban csak most érkeztünk el a kérdés lényegéhez. A jugoszláv gazdaság ugyanis, a válságot megelőző években is – ilyen vagy olyan formában – rendszeres tőkeellátásban részesült, elmaradt azonban a tőke értékesülése.

Az első számú probléma tehát a munka terén, illetve a munkaszervezetben uralkodó viszonyokban keresendő. E viszonyok jellege akadályozta meg a munka és a tőke „természeti-történelmi" egyensúlyba kerülését, mivel a munka „hordozói" és a tőke „hordozói" nem kerültek közvetlen kapcsolatba egymással. A kapcsolat közöttük a hatalom politikai tényezőinek (az állam és az államhatalmi intézmények) közvetítésével jött létre. Ezek a közvetítők, mindenkor az intézményesített hatalom kisajátított részével, nagyságával összhangban, elvágták a természetes-történelmi vagy piaci kapcsolatokat a (szűkében levő) tőke és a (potenciálisan bőséges) munka között. A munka és a tőkebefektetés ösztönzése kívülről érkezett, s nem a munka szervezett szubjektumaitól. A munka és a tőke egyaránt elveszítette viszonylagos autonómiáját, s megszakadt közöttük a kölcsönös függőség. Ez vezetett el végül a válsághoz, ami akkor éleződött ki igazán, amikor a társadalom kifogyott (a további beruházásokhoz szükséges) tőkéből, s amikor a kihasználatlan munka teljesítőképessége már végképp elsorvadt, s nem pótolhatta a (társadalmaktól leginkább kölcsönök formájában érkező) tőke hiányát.

Mit lehet tenni egy ilyen társadalmi helyzetben? A társadalomnak nincs elég tőkéje ahhoz, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatokat legalább olyan szinten tartsa, mint a válságot megelőző időszakban. És mije van? Van egy bizonyos mennyiségű tőkéje, amelynek nagy része a válság kitörése előtt kihasználatlanul hevert, s bővelkedik kihasználatlan munkaerőben, méghozzá a foglalkoztatottak körében éppúgy, mint a munkanélküliek körében. Habár a foglalkoztatottak társadalmi-gazdasági helyzete valamivel kedvezőbb, mint a munkanélkülieké, a válság sem az egyik, sem a másik rétegnek nem felel meg. Ám ha nem tetszik nekik a válság, akkor ellenükre van a társadalmi viszonyok uralkodó rendszere is, amely megbénította szubjektivitásukat, s megvonta tőlük a lehetőséget, hogy magukra vállalják a felelősséget saját társadalmi helyzetük alakulásáért.

Ebből eredően állíthajuk, hogy a mai jugoszláv társadalom fennálló válságállapotának egyetlen alternatívája önmagából adódik; ez az alternatíva a termelékeny és alkotóképes, sokrétű munka, ami – meghatározott társadalmi feltételek között – hozzájárulhat a rendelkezésre álló tőke életrekeltéséhez és értékesüléséhez. A jugoszláv társadalom tagjainak óriási többsége sokrétű munkaképességre és ügyességre tett szert (iskoláztatás és munkatapasztalatok útján), ami alapját képezheti a termelékenyebb és jövedelmezőbb munkának. Mi hiányzik ehhez? Mindenekelőtt a megfelelő társadalmi szerveződés, ami lehetővé tenné, hogy a társadalom minden tagjának munkája értékként fejeződjön ki. Minthogy a munka eddig nem volt önmagában vett érték, hanem csak értékteremtő (mások számára), bekövetkezett az, amit már említettünk, a *munka elsorvadása*, az emberek teljesítőképességének teljes hanyatlása. Ezért a munka újraélesztésének első és legfontosabb feltétele a vállalkozókedv kibontakoztatása. Egyedül a vállalkozói készség érvényesülése adhatja vissza aránylag gyors ütemben a munka méltóságát, s ezzel együtt az ember személyi méltóságát is, aki a munkafolyamatban felhasználja minden tudását és képességét. A vállalkozás

képezi tehát az irányított, etatikusan közvetített munka ellenpontját, habár a társadalmi-gazdasági viszonyok ösztönös fejlődésében ez is előidézhet bizonyos – másfajta – emberi problémákat. Ez pótlólagos ráfordítást igényel a szűkös tőke és a viszonylag bőséges munkaerő részéről. A mai jugoszláv társadalom azonban csak abban az esetben tudja tagjait vállalkozói módon hatékonyabb gazdálkodásra serkenteni, ha az (ezt megelőző) etatikus módszerek nem számolták fel teljes egészében a munka és a tőke közötti természeti-történelmi viszonyokat. Más szóval, az emberi munka immanens tulajdonsága, hogy szükségleteket teremt, és megtalálja azok kielégítésének módját, ami mindig bizonyos személyes erőfeszítéseket és áldozatokat követel. Hogy mennyit, az a társadalomban észlelhető nélkülözés fokától függ. Ennek megfelelően határozott erőfeszítéseket kell tenni a nélkülözés enyhítésére, csökkentésére. Ha ez a tevékenység személyi törekvések eredménye, s ha ennek társadalmi méretű kifejtéséhez keresik és meg is találják a legésszerűbb utat, akkor már vállalkozásokról beszélhetünk. Eszerint a vállalkozás az egyén társadalmi hatalomgyakorlásának mértékeként fejeződik ki; megmutatja mennyire képes az ember önmagát a munkában és az alkotásban megvalósítani. Ezzel fejezhető ki az emberi munka modernizálásának elért szintje a munkaszervezetekben.

És végezetül elemezzük, milyen akadályokba ütköznek ma a munka modernizálására irányuló törekvések a munkaszervezetekben, s mekkora tényleges hatalommal rendelkeznek a vállalkozó szellemű emberek ahhoz, hogy a munkában megvalósítsák saját elképzeléseiket. Erre a véleménykutatásnak azokat az adatait használjuk fel, amelyek inkább közvetve, mintsem közvetlenül világítják meg a foglalkoztatottak vállalkozói hozzájárulásának fokát a munkaszervezetekben, de amelyek másfelől azokat a tényezőket is felfedik, amelyek kisebb-nagyobb akadályokat gördítenek az egyéni és a kollektív vállalkozások kibontakozása elé. E tényezők a következők: a tevékenység jellege és a foglalkoztatottak „rangbeli" előrehaladásának lehetősége, szakképzettség és a munkával való elégedettség foka, a munkaellenőrzés sajátosságai a szervezetben és a foglalkoztatottak személyes kezdeményezőkészségének mértéke, a szabadidő kihasználásának módja és ennek részleges kapcsolata az egyén (nem)-elidegenített tevékenységével a munkafolyamatban, s végül a tulajdonviszony és a foglalkoztatás biztonsága, ami általános mutatója a vállalkozói szellem meglétének vagy hiányának a munkaszervezetben.

A foglalkoztatottak személyes „karrierjének" alakulása egyrészt a vállalkozói képesség mértékére utal, de kimutatja e képesség társadalmi megbecsülését is. E kérdéskör átfogó értékeléséhez azonban hiányoznak a megfelelő adatok, amelyeknek begyűjtéséhez fejlettebb életrajzi módszerekre lenne szükség. A munkában megvalósított „karrier" ugyanis olyan része az egyén életrajzának, amely a foglalkoztatásra és a munkabeosztásban történt változásokra vonatkozik, s nagyon nehéz meghatározni mindazokat a szociológiai és szociálpszichológiai tényezőket, valamint az egyén azon műveltségbeli sajátosságait, amelyek kihatottak a foglalkoztatottak egyéni „karrierjére". Nekünk egy általánosabb mutató áll a rendelkezésünkre,

amely csak a foglalkoztatottak mozgékonyságáról ad képet az egyes tevékenységi területeken, valamint egy konkrétabb adatsor azokról az okokról, amelyek kihatottak az utolsó munkahely- vagy foglalkozásváltoztatásra egy-egy adott munkaszervezetben. Így ez az összetevő csupán része lehet azoknak a körülményeknek, amelyek a foglalkoztatottak vállalkozókészségét formálják a munkaszervezetekben. A foglalkoztatottak óriási többsége minden ágazatban megmarad az eredeti tevékenységen belül az elhelyezkedéstől az utolsó munkahelyig. Rendkívül magas fokú korreláció áll fenn azon tevékenységek között, amelyekben a megkérdezettek munkába állásukkor elhelyezkedtek és azok között, amelyekben a véleménykutatás időpontjában dolgoztak (C=0,96). Ez önmagában nem feltétlenül jelenti azt, hogy a foglalkozás akadálya lehet a foglalkoztatottak társadalmi mozgékonyságának, hanem inkább arra utal, hogy a technikai munkamegosztás elért szintje az egyént kényszerkapcsolat-ba hozza (megfelelő foglalkozási képzettsége révén) egy-egy tevé-kenységtípussal. Ha azonban ágazatonként (tevékenységi területenként) összevetjük a foglalkoztatottak legelső és legutolsó munkahelyét, kiderült, hogy a foglalkoztatottak, ha kismértékben is, de az olyan tevékenységek felé gravitálnak, amelyek – legalábbis a vizsgálatot megelőző időszakban – magasabb keresetet biztosítottak (vagy ígértek). Ezek közé csupán néhány gazdasági ágazat sorolható (villanygazdaság, vegyipar, közlekedés, italgyártás és élelmiszeripar), ezekben a foglalkoztatottak 15–25%-a változtatta meg elsődleges tevékenységét; ezzel szemben a gazdaságon kívüli tevékenységekben – az egészségügy és a közoktatás kivételével – azoknak az aránya, akik eredetileg más foglalkozást űztek, de a véleménykutatás időpontjában már ezekben a tevékenységekben dolgoztak (pénzügyi és ügyviteli szolgáltatások, hatósági szervek, társadalmi-politikai szervezetek és önigazgatási érdekközösségek) elérte a 30–45%-ot. Amiért azonban a korreláció értéke mégis olyan magas, az annak tudható be, hogy a megkérdezettek többsége az iparban dolgozik, ahol is az ilyen irányú mozgás elenyésző. Annak tehát, aki először az iparban helyezkedik el, sokkal kisebb az esélye e tevékenység elhagyására, mint annak, aki e gazdasági ágazaton kívül dolgozik. Ilyen szempontból tehát az ipari tevékenységek többsége sokkal zártabbnak számít a többi tevékenységnél. Ez mégsem jelenti azt, hogy az iparban nincsenek meg a feltételek a vállalkozói kedv kialakulásához. Minden tevékenységen belül megvan a kisebb-nagyobb lehetőség arra, hogy kifejezésre jusson a foglalkoztatottak vállalkozói kezdeményezése. Az egyes ágazatok jellege csak azokat az általános kereteket határozza meg, amelyeket az adott technikai munkamegosztás szab a vállalkozószellem előretörésének.

Vajon ezek a korlátok milyen mértékben befolyásolják a foglalkoztatottak munkahely-változtatását? A megkérdezettek[16] 46,5%-a közül – valamennyien a társadalmi szektorban dolgoztak – 21,1% egyáltalán nam változtatott munkahelyet, amióta munkaviszonyban van. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a foglalkoztatottak 45%-a kitart eredeti foglalkozása mellett, mert minden bizonnyal nem kívánja vállalni az „elmozdulás" kockázatát. Minthogy azonban bizonyos fokú kockázatvállalás nélkül nincs vállalkozás, a foglalkoztatot-

tak e csoportjától várható el a legkevésbé a személyes vállalkozókészség. Ezért a mi feladatunk szempontjából fontosabb annak megállapítása, hogy milyen mértékű a vállalkozókedv jelenléte a foglalkoztatottak fennmaradó 55%-a körében, azok között, akik úgy nyilatkoztak, hogy eddigi munkájuk során már változtattak munkahelyet vagy munkaszervezetet.

A munkahely- vagy a munkaszervezet-változtatás okaként a megkérdezettek első helyen a jobb kereseti lehetőséget említették, de mindjárt ezt követően a jobb munkakörülményeket és a kedvezőbb munkaidőbeosztást. Ez az indokolás ismételten alátámasztja azt a korábbi megállapításunkat, hogy a foglalkoztatottak elsősorban a jobb kereseti lehetőségek reményében vándorolnak egyik tevékenységből a másikba, ami különösen jellemző arra a társadalmi-gazdasági rendszerre, melyben az egyén számára fontosabb, hogy hol, mintsem az, hogy mit dolgozik. A munkát vagy munkaszervezetet változtatóknak mindössze 5,1%-a hozta fel indokként a munkabeli előrehaladás lehetőségét. Ha ehhez még hozzáadjuk azt az 1,3%-ot, akik azért mentek át más munkaszervezetbe, mert annak élén sikeresebb és ügyesebb vezetők álltak, akkor azt mondhatjuk, hogy a megkérdezetteknek mindössze a 6,4%-a változtatott munkát vagy munkaszervezetet azért, hogy ezzel bizonyítsa saját vállalkozókészségét, vagy azért mert a vállalkozószellemet döntő fontosságúnak tekinti a munkaszervezet életében. A többiek ezt anyagi okokból és más körülményekből adódóan tették. Azért határoztak a változtatás mellett, mert nem voltak megelégedve a munkával, amit végezniük kellett, vagy a munkaszervezettel, ahol dolgoztak, illetve a nagyobb anyagi juttatások vonzották őket.

Ha a munkával való elégedettség fokából kiindulva próbálnánk megállápítani, hogy milyen mértékű a foglalkoztatottak vállalkozói készsége, akkor elég magas aránszámot kapnánk, mert jóval többen vannak azok, akik elégedettek a munkájukkal, mint akik nem (lásd az 1. számú táblázatot).

Előbbi megállapításunkat még inkább alátámasztja a munka értékét osztályozó (serkentő) tényezők összehasonlítása. Kiderült ugyanis, hogy a munka intrinizikus értékeinek (azaz a viszonylagos önállóságnak és a hivatásszerű munkavégzésnek) túlnyomó és kifejezett jelenlétét 57,5%-kal magasabbra értékelik, mint a munka extrinizikus értékeinek (azaz a jobb anyagi javadalmazásnak és a foglalkoztatás biztonságának) túlnyomó vagy kifejezett jelenjlétét a munkaszervezetben (lásd a 2. táblázatot).

1. táblázat

A foglalkoztatottak elégedettsége a munkával

Az elégedettség foka	%
Kifejezetten elégedetlen	2,1
Többnyire elégedetlen	13,0
Semleges álláspont	42,9
Többnyire elégedett	36,2
Kifejezetten elégedett	5,8

2. táblázat

A munka extrinizikus és intrinizikus értékeinek jelenléti aránya a munkaszervezetekben

A munkaérték fajtája	AZ ELFOGADOTT OSZTÁLYOZÁS ARÁNYA (%)					
	Kifejezett távollét	Túlnyomó távollét	Semleges álláspont	Túlnyomó jelenlét	Kifejezett jelenlét	Összesen
Extrinizikus munkaérték	0,2	10,7	74,1	14,7	0,4	100
Intrinizikus munkaérték	30,9	5,2	37,6	5,1	12,1	100

A munka intrinizikus értékének (azaz a munkának mint az ember belső szükségletének) számottevő jelenléte nagymértékben cáfolja azokat az állításokat, melyek szerint az embert egyedül és alapvetően az anyagi juttatások fokozása készteti jobb munkára. Úgy látszik, hogy az anyagi serkentés az egyén szintjén úgy tükröződik, mint a tőke jelenléte a kollektíva és a társadalom szintjén; amikor az anyagi jutalmak elmaradnak, gyengül a munka motiváltsága, de ha kielégítő az anyagi serkentés, az még nem bizonyul elegendőnek, hogy termelékenyebb munkára ösztönözze az embereket. A vállalkozókedv eredője tehát egyrészt az anyagi juttatások elégtelensége a befektetett munkához képest, másrészt viszont maga a munkával járó elégedettség. Ezek szerint a vállalkozókedv kibontakoztatásának mindkét jelentős tényezője a munkaszervezeten belül található meg. Hogy mégis háttérbe szorul, ez csak az uralkodó társadalmigazdasági viszonyokkal és az adott munkaszervezési formákkal magyarázható. Ez a lebéklyózottság és visszafojtottság leginkább abból látszik, hogy a munkaszervezetekben még mindig nagyon gyakori az alattvalói magatartás és a bérviszony a munkához: a foglalkoztatottaknak nem kevesebb, mint 92%-a tekinti magát bizonyos értelemben bérmunkásnak, s csak 8%-uk haladta túl ezt a felfogást.

Ezzel kapcsolatos egy másik adat is, miszerint a dolgozók 73%-a tekinti magát a „munka kivitelezőjének", akinek nincs különösebb befolyása a munka megszervezésére, s csaknem minden második (47,1%) kimarad a munka ellenőrzéséből és a munkaszervezetben észlelhető deviációk felszámolásából. Ebben is az egyén tehetetlensége jut kifejezésre a szervezet hatalmával szemben, ami az ún. társult munka vállalkozói képességének ideológiai beállításából vezethető le. Az ilyen viszonyok pillanatnyilag megfelelnek a dolgozók többségének, hiszen a megkérdezettek 72,9%-a úgy nyilatkozott, hogy még akkor sem hagyná el munkahelyét, ha lehetősége lenne „kisvállalkozásba" fogni. A fennmaradó 27,1% azonban késznek mutatkozik erre a lépésre, ami alátámasztja korábbi megállapításunkat, miszerint még ebben a „társult munkában" is vannak vállalkozókedvű emberek, akik késznek mutatkoznak arra, hogy magukra vállalják a felelősséget

saját helyzetükért a munkafolyamatban és a társadalomban. A munkaszervezetek dolgozóinak egy része az adott feltételek között is kész volt nagyobb hozzájárulást adni a munka modernizálásához. E célból szabadidejük bizonyos hányadát is feláldozták. Igaz, viszonylag csekély, de a vállalkozói szellem előretörése szempontjából jelentős számról van szó: a foglalkoztatottak egyötöde, pontosabban 20,6%-a áldozta fel időnként vagy gyakorta a maga szabadidejét arra, hogy tovább képezze magát, hogy a különféle szemináriumok látogatása, a más munkaszervezetekben tett tanulmányutak és más hasonlók útján tartalmasabb munkára készüljön fel. Róluk elmondható, hogy a munkában találják meg az élet értelmét, tehát nem tekintik azt olyan tehernek, amitől azonnal meg akarnak szabadulni, amint elhagyják munkahelyüket. Azzal, hogy a szabadidejüket is hajlandók munkával tölteni, tanusítják a személyes kezdeményezőkészség jelenlétét a munkaszervezetekben. Ennek jelentős szerepe lehet, hisz a többi dolgozó körében is serkentheti a vállalkozószellemet és a felelősségteljesebb viszonyulást a munkához.

Amennyiben a demokratikus többség nem ismeri fel ennek a vállalkozókedvű kisebbségnek a jelentőségét, s a társadalmi-gazdasági hatalom intézményes rendszere nem alkalmazkodik ennek a rétegnek a szükségleteihez, akkor (semmiféle) kilátás sem lehet a jugoszláv társadalom válságának leküzdésére, sem pedig arra, hogy ez a jelenleg még kisebbséginek számító magatartás belátható időn belül uralkodó formává váljon társadalmunkban.

Nagy József fordítása

Jegyzetek

[1] Nebojša Popov: Kriza, kritika i ideologija. in: *Savremeno društvo i sociologija.* Globus, Zágráb, 1986. 133. o.

[2] Az ésszerűsítést célzó mondernizáció jelentőségéről és sajátosságairól számos új gondolatot vet fel W. E. Moore tanulmánya: *World Modernization*. Elsevier, New York, 1979.

[3] A jugoszláv társadalom ún. kettős iparosításának ismérveiről lásd Mojca Pesec: Mogući uzroci kočenja inovativnosti u jugoslovenskom društvu. *Sociologija,* Belgrád, 1987, 1-2. sz. a 141. oldaltól.

[4] Az ún. licencfüggőségről lásd bővebben: Božo Milošević: Tehničko stvaralaštvo radnika u savremenom jugoslovenskom društvu. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke.* Újvidék, 1987. 122–124. o.

[5] Lásd: Radoš Radivojević: Karakteristike i rezultati empirijskog proučavanja organizacije rada. *Sociologija,* Belgrád, 1985. 533. o.

[6] Jean Fourastié: *Civilizacija sutrašnjice.* Naprijed, Zágráb, 1968. 46. o.

[7] Josip Županov használja az „egyenértékűség szindrómája", fogalmat a társadalmi rendszer immanens tulajdonsága értelmében, miszerint „a társadalmi jutalmakat egalitáriusan ítélik oda, tekintet nélkül minden egyéb körülményre, köztük a tehetségre, s ugyanígy osztják el a tisztségeket is a gazdasági, a társadalmi és a politikai struktúrában". (J. Županov: *Sociologija i samoupravljanje*. Školska knjiga, Zágráb, 1977. 39. o.)

[8] „A szabadság – írja Marx — csak azt jelentheti, hogy a társadalmiasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre." (Marx Károly: A tőke, III. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 786. o.)

[9] A „dinamikus" és „stagnáló" társadalmak sajátosságairól lásd: Mihailo Popović: Dinamička i stagnantna društva. *Sociologija*, Belgrád, 1980. 3–4. sz. 231–250. o.

[10] Mladen Lazić: *U susret zatvorenom društvu.* Naprijed, Zágráb, 1987. külön a 37–67. o.

[11] Veljko Rus és Vladimir Arzenšek: *Rad kao sudbina i kao sloboda.* SNL, Zágráb, 1984. 46–48. o.

[12] Karl Marks, Fridrih Engels: *Dela.* 21. kötet. Institut za izučavanje radničkog pokreta, Belgrád, 1976. 25. o.

[13] A továbbiakban két véleménykutatás adataira támaszkodunk: az egyik egy országos felmérés volt, a másikat pedig a szerző szervezte meg a jugoszláv társadalom egyik fejlett ipari körzetében. Az előbbi felmérés alapján készült a Struktura jugoslovenskog društva c. kötet, amelynek egyik témáját a szerző dolgozta fel *Modernizacija rada, društveno-ekonomska moć i preduzetništvo* címmel, saját felmérése alapján pedig a következő tanulmányt írta: *Motivacija radnika za rad i potrebe za preduzetništvom u proizvodnim organizacijama* N. Sada. (1989).

[14] A vállalkozószellem egy másfajta meghatározását lásd: Josip Županov: *Samoupravljanje i društvena moć.* Globus, Zágráb, 1985. 83. o.

[15] J. K. Galbraith: The New Industrial State. Boston, Houghton & Mifflin, 1967. 56. o.

[16] A kérdés így hangzott: „Amióta munkába állt, változtatott-e munkahelyet, illetve munkaszervezetet?" (Ha igen) „Tüntesse fel a legfőbb okát a munkahely, illetve a munkaszervezet legutóbbi megváltoztatásának!"

Rezime

Modernizacija rada, društveno-ekonomska moć i preduzetništvo

Podaci koji su prikupljeni i koji su poslužili kao osnova analize odnosa modernizacije rada, društveno-ekonomske moći i preduzetništva predstavljaju jedan presek stanja jugoslovenskog društva u periodu jasno ispoljenih strukturalnih kriznih odnosa, kako na globalnom nivou, tako i u svim njegovim delovima. Temu sam naslovio tako zato što me je interesovalo da li – u postojećim napetim, protivurečnim odnosima koji su se oblikovali pod uticajem društvene krize relativno dugog trajanja — postoje realne društvene pretpostavke na koje bi se to društvo moglo osloniti u cilju savladavanja tih protivurečnosti i uspešnijeg razvoja.

Naravno, na osnovu prikupljenih podataka o strukturi jednog društva teško je dati jednoznačan odgovor na pitanje: koji su mogući pravci njegovog razvoja? To mi i nije bila osnovna namera. Moje nastojanje je skromnijeg karaktera.

Naime, u radu se i ne bavimo opštim pitanjima (mogućeg) razvoja savremenog jugoslovenskog društva, već se ograničavamo na uži segment koji se odnosi na jedan „unutrašnji" društveni proces koji (kao i svaki drugi procesi) utiče na razmicanje

granica postojećeg strukturalnog društvenog sklopa; ograničio sam se na analizu problema *modernizacije rada.*

Pri tome, imao sam u vidu da se pojam modernizacije ne može uzeti kao antipod, a pogotovo ne ni kao sinonim pojmu razvoja a još manje progresa.

Pojam modernizacije, koji se najčešće određuje kao racionalizacija društvenog delanja i organizovanja društvenog života, je pojam koji se odnosi na postojeće procese u društvenoj strukturi, a koji tu strukturu manje ili više stabilizuju ili destabilizuju. Zato analiza procesa modernizacije osvetljava istovremeno one činioce u društvenoj strukturi koji doprinose njenoj stabilizaciji, kao i one koji „iznutra" deluju na njenu destabilizaciju, tj. promenu.

Iz celine procesa modernizacije, analizirao sam proces modernizacije rada u preovladajućem obliku njegovog ispoljavanja – u proizvodnim radnim kolektivima društvenog sektora privrede.

Polazna pretpostavka od koje sam pošao u analizu raspoložive iskustvene evidencije glasi: društvo koje je blokirano relativno dugotrajnom krizom ne može da računa na brzo savladavanje te krize ukoliko se u njegovoj postojećoj strukturi – koja se oblikovala pod uticajem preovladavajućeg načina proizvodnje – nisu razvile osnovne pretpostavke za izmenu te strukture. I dalje: u onoj meri u kojoj se razvio moderan odnos prema industrijskom radu u nekom društvu, u toj meri se društvo može osloniti na taj i takav rad kao osnov za preoblikovanje ukupne društvene strukture.

Summary

Modernization of Work, Socio-Economic Power and Undertaking

The data which were collected and which served as the base of analysis of relations of the MODERNIZATION OF WORK, SOCIO-ECONOMIC POWER AND UNDERTAKING represent a cross-section of conditions of the Yugoslav society in the period of the clearly manifesting structural crisis relations on global level as well as in all its parts. I have given the title for the theme because it interested me whether – in the existing strained, contradictory relations, being formed under the influence of the relatively long-lasting social crisis, – real social preconditions exist which could be the supporter of this society in overcoming these contradictions and in its more successful development.

On the basis of collected data on the structure of a society it is certainly difficult to give an unambiguous answer to the question: which are the possible courses of its development? However, it was really not my basic intention. My aspirations are of more modest character.

Namely, in the work we do really not deal with general questions of possible development of the contemporary Yugoslav society but we content ourself with a narrower segment, being related to an „internal" social process which (as every other process) influences the extension of bounds of the existing structural social framework; I contented myself with the analysis of the problem of *modernization of work*. At the same time I was keeping in view that the idea of modernization cannot be taken as an antipode and especially not as the synonym for the idea of development and still less for the idea of progress.

The idea of modernization, being mostly determined as the rationalization of social action and organization of social life, is an idea which refers to the existing processes in the social structure, stabilizing or destabilizing it less or more. There-

fore, the analysis of the processes of modernization throws simultaneously light upon those factors in the social structure which contribute to its stabilization but also upon those ones which act „internally" on its destabilization i. e. change. From the entirety of the process of modernization I have analysed the process of modernization of work in the prevailing form of its manifestation – in the producing work-collectives of the social sector of economy.

The basic assumption for my analysis of disposable experimental records is worded like this: the society, being blocked by a relatively long-lasting crisis, cannot rely upon faster overcoming this crisis, if in its existing structure – being formed under the influence of the prevailing mode of production – did not develop the basic presumptions for changing this structure. And further on: in the extent in which the modern relation to the industrial work in a society has been developed in that degree is it able to build upon that and such a work, as the base for transforming the whole social structure.